

II. ГЕОГРАФІЯ НАСЕЛЕННЯ ТА РОЗСЕЛЕННЯ

УДК 911.3:30

Барановський М.О., д.г.н., проф.
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛЯРИЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ЛОКАЛЬНИЙ РІВЕНЬ

На прикладі Прилуцького, Семенівського та Ніжинського районів Чернігівської області охарактеризовано особливості поляризації сільського населення на локальному рівні, розкрито негативні наслідки цього процесу для розвитку регіону.

The peculiarities of the rural population's polarization on the local level via the example of Pryluky, Semenivka as well as Nizhyn districts of Chernigiv region are characterized. The negative consequences of this process for the region's development are described.

Вступ. Постановка проблеми. Село переживає на сьогодні чи не найдраматичніший період свого існування. Сформовані ще у радянський період проблеми в останні роки набувають все більшої гостроти. На тлі низки традиційних для сільських територій проблем бідності, безробіття, занепаду соціальної інфраструктури, найбільш гострою, вочевидь, залишається депопуляція сільського населення. Вона є причиною скорочення людності сільських поселень, їх деградації, загального погіршення якості людського потенціалу села, обезлюднення сільського простору, а з ним, і втрата державою соціального контролю над територією. В останні роки у демографічно-розселенській підсистемі сільських територій спостерігаються нові трансформаційні процеси, які потребують ґрунтового наукового аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню демографічних і розселенських аспектів розвитку сільських територій на загальнодержавному та регіональному рівнях приділяється досить значна увага. Зазначені питання знайшли відображення у наукових працях А. Доценка, В. Загороднього, М. Фащевського, І. Прокопи тощо. Менш вивченими є трансформаційні процеси у сільському населенні на рівні адміністративних районів, не кажучи вже про низовий (сільські громади і поселення) рівень, дослідження на якому практично не проводяться. Винятком можуть слугувати окремі праці науковців Інституту економіки і прогнозування НАН України [3], у яких здійснено спробу оцінити демографічно-поселенське середовище сільського розвитку на рівні сільських поселень. Отже дослідження трансформаційних змін у різних

підсистемах сільських територій на низовому рівні лише розгортаються, а відтак є нагальна потреба у їх розширенні та поглибленні.

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Головним *завданням* даного дослідження є аналіз територіальних зрушень у сільському населенні низових адміністративних районів з метою визначення основних напрямків трансформації людського потенціалу та сільського простору в пострадянський період розвитку Чернігівської області.

Виклад основного матеріалу. Упродовж багатьох останніх років в Україні простежується стійка тенденція до скорочення сільського населення. Від моменту останнього в СРСР перепису населення 1989 р. і до 2009 р. сільське населення України зменшилося на 14,5%, маючи при цьому значні регіональні варіації. У роботах автора статті доведено, що в сучасних умовах триває посилення поляризації сільського населення, яке все більше концентрується навколо великих міст і в регіонах з відносно кращими природними передумовами [1]. Чи відбуваються подібні процеси на більш низькому рівні – усередині самих адміністративних районів, між територіями, які безпосередньо прилягають до районних центрів і віддалених від них, між приміськими і периферійними сільськими поселеннями тощо?

Інформаційною основою для оцінки таких трансформацій було обрано показники динаміки чисельності сільського населення Ніжинського, Прилуцького та Семенівського районів Чернігівської області на рівні сільських населених пунктів і сільських територіальних громад (сільських рад) за 1989-2009 рр. Формою візуалізації встановлених зрушень було обрано програмне забезпечення Surfer 8.0.

Оскільки на рівні адміністративних районів процеси поляризації сільського населення отримали належне підтвердження, аналогічних результатів слід очевидно чекати й на більш низькому ієрархічному рівні.

Ніжинський, Прилуцький та Семенівський райони, хоч і представляють одну область, але займають різне географічне положення, відрізняються ґрунтово-кліматичними ресурсами, економічним потенціалом і людністю районних центрів.

Прилуцький район, центром якого є місто обласного підпорядкування, характеризується досить значними темпами убутку сільського населення. За 1989-2009 рр. воно скоротилося на 21,5% (табл. 1), хоча кількість сільських поселень залишилася незмінною.

Розподіл сільського населення у різних за людністю сільських поселеннях загалом відповідає загальнообласним і загальнодержавним тенденціям. Основна частина сільського населення проживає у сільських поселеннях людністю 500-1000 осіб, питома вага яких у структурі поселенської мережі складає близько 23%. Упродовж 1989-2009 рр. у районі найбільше зросла частка дуже малих (до 50 осіб) сільських поселень, а найпомітнішого скорочення зазначала питома вага сіл людністю 100-300 та понад 1000 осіб.

Свідченням концентрації сільського населення на низовому рівні є зростання частки сільського населення, що проживає у відносно великих за людністю сільських поселеннях. Так, за указаний період частка населення, що проживає у сільських поселеннях людністю 500-1000 осіб зростає з 37,4 до 45,5%, хоча має місце зростання також частки сільського населення у дуже малих сільських поселеннях.

Табл. 1

Групування сільських поселень Прилуцького району за кількістю жителів

Групи за людністю	Кількість сільських поселень				Кількість жителів			
	1989		2009		1989		2009	
	Од.	%	Од.	%	Осіб	%	Осіб	%
до 50 осіб	9	9,4	19	19,8	292	0,7	530	1,6
50,1-100	11	11,5	14	14,6	781	1,9	1054	3,2
100,1-300	34	35,4	24	25,0	6409	15,3	4163	12,7
300,1-500	9	9,4	10	10,4	3623	8,7	3884	11,8
500,1-1000	21	21,8	22	22,9	15638	37,4	14929	45,5
понад 1000	12	12,5	7	7,3	15037	26,0	8269	25,2
Усього	96	100,0	96	100,0	41800	100,0	32829	100,0

Розраховано автором

У контексті пошуку підтвердження гіпотези про посилення поляризації сільського простору важливе значення має оцінка темпів динаміки сільського населення у приміських і периферійних сільських поселеннях Прилуцького району.

У 17 приміських поселеннях Прилуцького району у 1989 р. проживало майже 13 тис. осіб, що становило 31,0% сільського населення району. У 2009 р. кількість населення дещо скоротилася, проте рівень концентрації навпаки зріс. Тепер у цих же сільських поселеннях мешкає 34,1% сільського населення району (табл. 2).

Табл. 2

Кількість і частка населення, що проживає у прирайонних і периферійних сільських поселеннях Прилуцького району

	Сільські поселення у приміській зоні			Периферійні сільські поселення		
	1989	2009	Скорочення/зростання за 1989-2009 рр., %	1989	2009	Скорочення/зростання за 1989-2009 рр., %
Кількість сільського населення, осіб	12958	11182	17,8	4260	3065	36,8
Частка від населення району, %	31,0	34,1	+3,1	10,2	9,3	0,9

Розраховано автором

Різними є також темпи скорочення населення у приміських і периферійних поселеннях – 17,8 та 36,8% відповідно. Це добре видно на рис.1, де відображені статистичні поверхні людності сільських поселень району. У Прилуцькому районі саме у приміській зоні розміщуються переважна більшість великих (понад 1000 осіб) сільських поселень – 71%, а також всі сільські поселення, де має місце хоч і незначне, проте зростання населення (с. Валки, Петрівське, Сухополова).

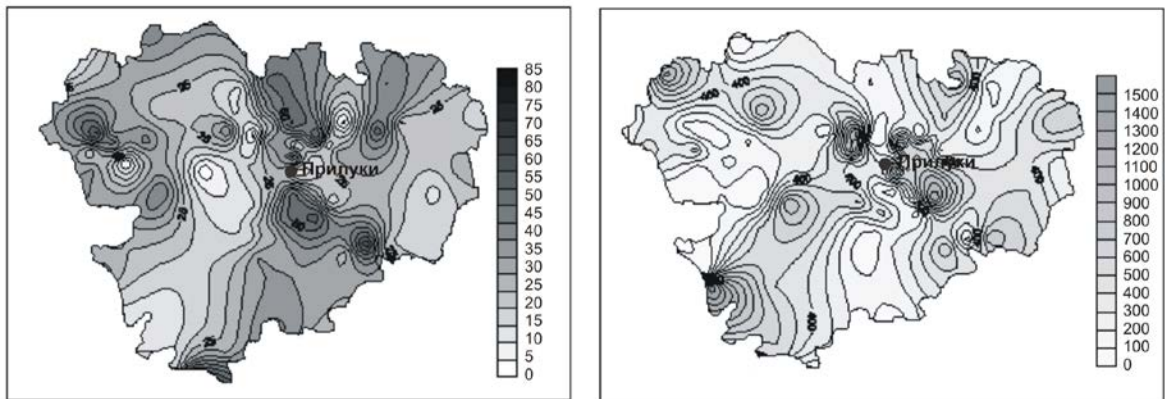

Рис. 1 Темпи скорочення людності сільських поселень Прилуцького району Чернігівської області упродовж 1989-2009 рр.

Аналогічні тенденції мають місце і в Семенівському районі, проте негативні тренди розвитку сільського населення набули тут більш затяжного, системного характеру. Семенівський район вирізняється значною дрібноселенністю розселення. Частка сільських поселень, людністю до 100 осіб, становить тут майже 60% (табл. 3). Натомість у районі є лише один сільський населений пункт людністю понад 1000 осіб.

Табл. 3

Групування сільських поселень Семенівського району за кількістю жителів

Групи за людністю	Кількість сільських поселень				Кількість жителів			
	1989		2009		1989		2009	
	Од.	%	Од.	%	Осіб	%	Осіб	%
до 50 осіб	24	31,6	36	47,4	620	3,4	708	5,2
50,1-100	15	19,6	9	11,8	1057	5,9	600	4,3
100,1-300	16	21,1	16	21,1	2523	13,9	3163	22,5
300,1-500	13	17,1	9	11,8	5000	27,7	3353	24,2
500,1-1000	4	5,3	5	6,6	2802	15,5	4053	29,2
понад 1000	4	5,3	1	1,3	6053	33,6	2034	14,6
Усього	76	100,0	76	100,0	18055	100,0	13911	100,0

Розраховано автором

На відміну від Прилуцького, у Семенівському районі усі великі села розміщуються не поблизу районного центра, а навпаки, віддалені від нього на

відстані 16-18 км. Водночас і за таких умов простежується посилення концентрації сільських жителів поблизу районного центра. Із 10 сіл, які знаходяться в безпосередній близькості до районного центра, у 1989 р. було зосереджено 16,2% сільського населення Семенівського району, у 2009 р. їх частка зросла до 18,6% (табл. 4). Протилежна ситуація простежується в периферійних сільських поселеннях. Для співмірності аналізу було обрано також 10 сільських поселень, які є найбільш віддаленими від районного центра. Вони виявилися незначними за людністю, усього у них у 1989 р. мешкав 1081 сільський житель (6,0% від населення району), у 2009 р. – лише 626 осіб (4,5% від населення району). Темпи скорочення сільського населення у приміських і периферійних сільських поселеннях різняться у майже два рази – 24,2 та 47,0% відповідно (рис. 2).

Табл. 4

Кількість і частка населення, що проживає у прирайонних і периферійних сільських поселеннях Семенівського району

	Сільські поселення у приміській зоні			Периферійні сільські поселення		
	1989	2009	Скорочення/зростання за 1989-2009 рр., %	1989	2009	Скорочення/зростання за 1989-2009 рр., %
Кількість сільського населення, осіб	2931	2586	24,2	1081	626	47,0
Частка від населення району, %	16,2	18,6	+2,4	6,0	4,5	1,5

Розраховано автором

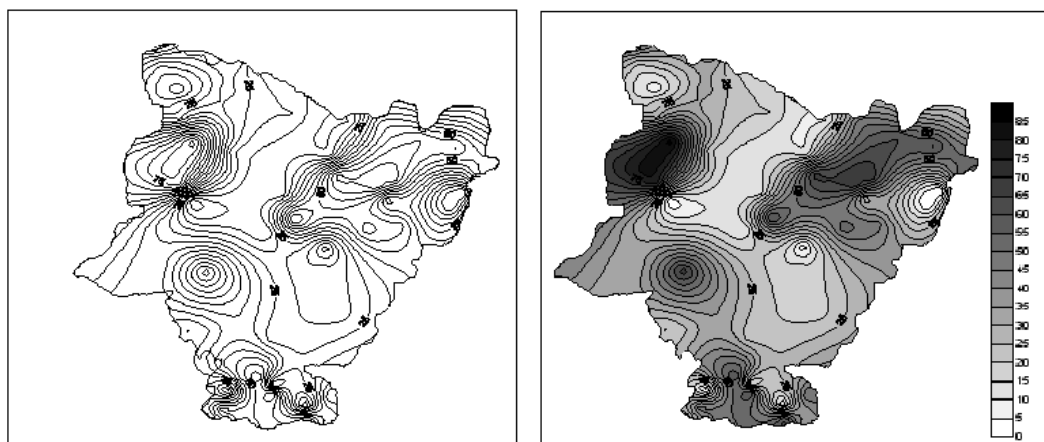

Рис. 2 Темпи скорочення сільського населення Семенівського району упродовж 1989-2009 рр.

“Столицею” Ніжинського району є однойменне місто обласного підпорядкування, яке посідає друге місце в Чернігівській області за кількістю жителів. Найбільші за людністю сільські поселення розміщуються саме поблизу районного центра, а тому не дивно, що саме тут спостерігаються найменші темпи скорочення їх людності (рис. 3).

Проведені дослідження динаміки людності сільських поселень Ніжинського району упродовж 1989-2009 рр. підтвердили гіпотезу про посилення концентрації сільського населення навколо відносно великих за людністю та економічним потенціалом центрів. Йдеться насамперед про сільські поселення, які розміщуються максимально близько до Ніжина (Вертіївка, Григоро-Іванівка, Талалаївка тощо).

Ці ж сільські поселення характеризуються і більш сприятливою віковою структурою населення, хоча остання залежить насамперед від людності населеного пункту. Наприклад аналіз вікової структури сільських поселень Ніжинського району свідчить про те, що у селах людністю до 200 осіб частка населення пенсійного віку становить 100%, тоді як у селах людністю понад 2000 осіб – 50,5% (табл. 5).

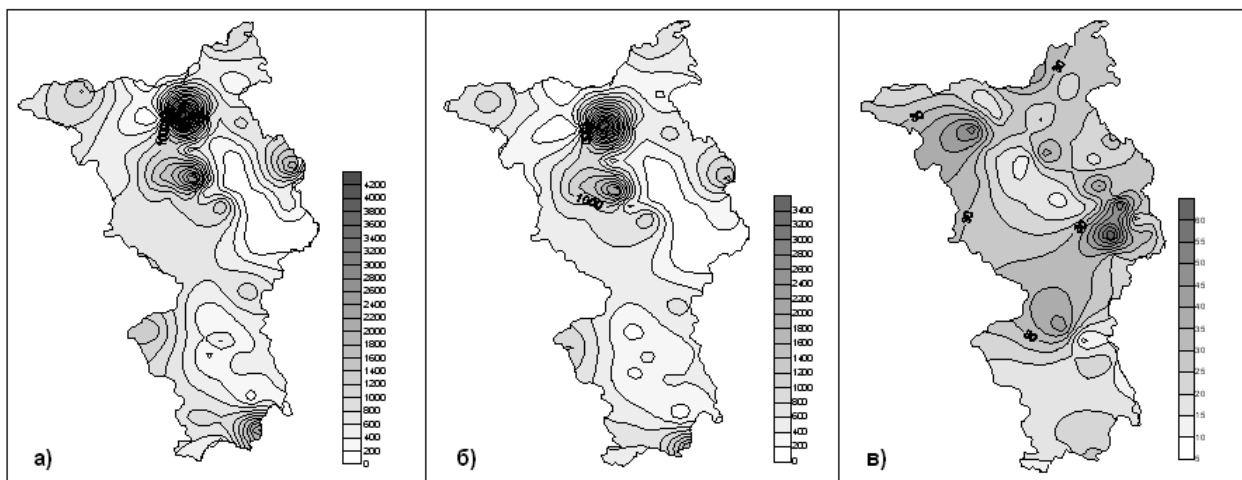

Рис. 3 Людність сільських поселень Ніжинського району за 1989 (а) та 2009 (б) роки та її скорочення (в) за 1989-2009 рр.

Поляризація сільського населення проходить не лише по лінії “приміський район-периферія”, а й по лінії “центральна садиба колишнього колгоспу-рядові сільські поселення”. Попри те, що колгоспів, принаймні офіційно, немає уже понад 10 років, потужніший соціально-інфраструктурний потенціал їх колишніх центрів, який часто доповнюється статусом центра сільської громади, залишається вагомою причиною нижчих темпів депопуляції населення у них, порівняно із малими сільськими поселеннями.

Групування сільських поселень Ніжинського району за людністю та часткою пенсіонерів

Села людністю, осіб											
До 100		100-200		200-500		500-1000		1000-2000		Понад 2000	
Кількість сіл	Частка пенсіонерів	Кількість сіл	Частка пенсіонерів	Кількість сіл	Частка пенсіонерів	Кількість сіл	Частка пенсіонерів	Кількість сіл	Частка пенсіонерів	Кількість сіл	Частка пенсіонерів
15	100	9	100	22	66	14	77,5	6	67	2	50,5

Розраховано автором

Оцінка динаміки чисельності населення та людності сільських поселень трьох різних районів Чернігівської області свідчить про посилення поляризації сільського простору. У науковців доки-що не сформувався чітке уявлення про те, чи є зазначені процеси закономірним результатом розвитку сільських територій в нових економічних умовах, чи вони є відображенням недосконалості реформ в аграрній сфері країни. Відсутність ґрунтовних досліджень із даної проблематики гальмує розробку ефективних механізмів стимулювання розвитку сільських територій. Варто зазначити, що скорочення сільського населення, людності сільських поселень є загрозовим для суспільства не лише у контексті втрати ним соціального контролю над територією, а й завдяки погіршенню якості людських ресурсів села. У процесі міграційного відтоку сільського населення відбувається так званий негативний соціальний відбір, оскільки виїжджають насамперед молоді, економічно активні громадяни. Це призводить як до погіршення вікової структури сільського населення, так і до формування на селі прошарку маргіналізованого населення, високою питомою вагою якого вирізняються насамперед периферійні сільські поселення. Уже тепер у новостворених аграрних підприємствах, доільних цехах багатьох районів Чернігівської області відчувається дефіцит трудових ресурсів, який має місце та тлі значної кількості сільського населення в регіоні. Головною проблемою сільських територій не лише Чернігівської області, а й усієї України, стає не кількість, а якість людського потенціалу села.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Проведені дослідження дають підстави сформулювати такі висновки.

1. Трансформаційні процеси в суспільно-політичній системі країни, аграрній політиці обумовили суттєві зрушення у розвитку сільських територій Чернігівської області.

2. У пострадянський період розвитку в Чернігівській області посилюються процеси поляризації сільського простору, найбільш видимою формою якої є

зростання концентрації сільського населення у приміських районах і на територіях із кращими агрокліматичними та земельними ресурсами.

3. Посилення поляризації сільського населення у Чернігівській області відбувається не за рахунок інтенсивного притоку сільських мешканців у приміські райони і поселення, а за рахунок більш швидких темпів скорочення населення у периферійних сільських поселеннях порівняно із приміськими.

4. Зростання поляризації сільського населення регіону обумовлює збільшення фрагментації сільського простору Чернігівської області, визначає не лише особливості розвитку у ній аграрної сфери, а й загальні перспективи існування сільської місцевості.

5. Знання особливостей та трендів трансформації сільських територій є важливою умовою розробки ефективних механізмів стимулювання розвитку сільського простору Чернігівської області.

Список використаних джерел:

1. Барановський М.О. Демографічні та розселенські зміни у розвитку сільських територій України / М.О. Барановський // Економічна та соціальна географія: Наук. зб. [Ред. кол.: С.І. Ішук (відп. ред.) та ін.]. – 2011. – Вип. 1 (62). – С. 65-73. 2. Прокопа І.В. Заселеність сільських територій: деструктивні зміни і загрози / І.В. Прокопа, О.Л. Попова // Економіка прогнозування. – 2008. – №1. – С. 63-84. 3. Теорія, політика та практика сільського розвитку: [монографія] / За ред. О.М. Бородіної та І.В. Прокопи. – Київ: Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2010. – 376 с.